

İBN MESERRE'NİN ESERLERİNİN OTANTİKLİĞİ ÜZERİNE*

AHMET BOZYİĞİT

ANKARA Ü. İLAHİYAT F. DOKTORA ÖĞRENCİSİ

ÖZET

Kaynaklarda, İbn Meserre'nin eserlerinin isimleri ve sayısı hakkında derli toplu bir bilgi olmadığı gibi, eserlerini doğru ve eksiksiz olarak veren bir kaynak da mevcut değildir. Ayrıca İbn Meserre'ye ait olmadığı halde, müstensihî tarafından kendisine hata ile nispet edilen bir yazma eser de söz konusudur. Bu makalenin amacı, İbn Meserre'nin kaynaklarda geçen bütün eserlerini, isimleri ve özellikleri ile tanıtmak, kendisine ait olmadığı halde kendisine nispet edilen yazma eserin kendisine ait olmadığını ispatlamaktır.

Anahtar Kelimeler:

İbn Meserre, İbn Hamis, el-Ğarib el-Münteka, Tasavvuf, İslam Felsefesi, el-Kadı İyaz, Risâletü'l-İ'tibâr, Risaletü'l-Huruf

ABSTRACT

There aren't any resources that gives Ibn Masarra's works in a correct and complete way as there isn't any orderly information about his works and their number in the resources. Furthermore, a manuscript that is attributed to Ibn Masarra by mistake by its copyist although it doesn't belong to him is the

* Bu makale, İbn Meserre ve Felsefesi adlı doktora tezinden türetilmiştir.

case. The aim of this article is to introduce all works of Ibn Masarra by their names and characteristics and to prove that the manuscript, which is attributed to him although it doesn't belong to him, doesn't belong to Ibn Masarra.

Key Words:

Ibn Masarra, Ibn Hamis, al-Gharib al-Muntaqa, Mysticism, İslamic Philosophy, al-Qāddi 'Iyād, Risalat al-İ'tibar, Risalat al-Huruf

GİRİŞ

Asıl adı, Ebu Abdullah Muhammed bin Abdullah bin Meserre bin Necih el-Kurtubi olan İbn Meserre, Şaban'ın yedisi, Hicri 269 (M. 883) yılında Kurtuba'da doğdu. Babasının doğudaki Batını ve Mutezili ilim halkalarına katılmasındaki isteği ve lahuti ilimlerdeki düşkünlüğünden dolayı, şahsının bizzat uğraştığı ruhi ve akli ilimlerle oğlunun da uğraşmasını istediği ifade edilmektedir.¹

Kaynaklarda, Abdullah bin Meserre bin Necih veya Abdullah bin Meserre bin Necih bin Merzuk olarak ismi zikredilen babasının, Fas'lı bir Berberi'nin kölesi olduğu, ticaretle uğraştığı, doğuya iki yolculuk yaptığı, bu yolculukları esnasında Bundar Muhammed bin Beşşar, Ebu Musa Muhammed bin el-Musenna ez-Zemen ve birçok filozofla sohbet ettiği zikredilir. Oğlu Muhammed ve birçok Endülüslü düşünür kendisinden istifade etmiştir. Ömrünün sonunda oğlu Muhammed büyüdüğünde doğuya bir yolculuk daha yapmıştır. Bu yolculuğunu borcu için yaptığı ve bütün kitaplarını istifade etmesi için oğlu Muhammed'e bıraktığı rivayet edilir. Abdullah bin Meserre, Mekke'ye ulaştığında, Mekke'de Hac farizasını ifa ederken, bir hastalıktan dolayı orada 286/899 yılında vefat eder.²

¹ İbn el-Kiftî, *Kitâbu İhbari'l-Ulemâ bi Abbâri'l-Hukemâ, Matbaatu's-Saade*, el-Kahire, 1326, s. 12, 13, ayrıca bkz Ca'fer, Muhammed Kemâl İbrâhîm, *Teemmülat fî'l-Fikri'l-İslâmî*, Dârü'l-Ulûm, Kahire, 1980, s. 244

² el-Huşenî, Ebi Abdillâh Muhammed ibn Hâris ibn Esed el-Kayravânî el-Endelûsî, *Abbâru'l-Fukahâ' ve'l-Mubaddisîn*, thk. Maria Luisa Abela-Lois Molina, el-Meclisu'l-A'lâ, Madrid, 1992, s. 218, ayrıca bkz. İbn el-Farazî, *Târibu'l-Ulemâi ve'r-Ruvati li'l-İlmi bi'l-Endelus*, Matba'atu'l-Hancı, Kahire, 1988, I. c. s. 255, bkz. İbn el-Kiftî, age., s. 12, 13, bkz. Goodman, Lenn E. *İslam Felsefesi Tarihi*, Ed. Nasr, Seyyid Hüseyin- Leaman, Oliver, Çev. Şamil Öçal – Hasan Tuncay Başoğlu, Açılım Kitap, İst. 2011, s. 327, 328

Biyografi yazarları, babası vefat ettiğinde Muhammed bin Meserre'nin henüz onyediyi yaşında olduğunu ifade ederler. Asıl adı, Ebu Abdullah Muhammed bin Abdullah bin Meserre bin Necih el-Kurtubi olan İbn Meserre, Şaban'ın yedisi, Hicri 269 (m. 883) yılında Kurtuba'da doğdu. İbn Meserre de babası gibi Kurtuba'daki baskıdan kaçmak, ilim meclislerine katılmak ve Hac farızasını yerine getirmek için doğu seyatine çıkmıştır.³ İbn Meserre'nin seyahatten önce Kurtuba yakınlarındaki Sierra dağında, çevresinde kendi doktrinini anlattığı bir cemaatinin olduğu, sitemini tam anlamıyla kurduğu,⁴ düşüncelerinin şekillendiği, ancak İbn Meserre'nin tam bir ekol haline gelmesi ve ekolünü insanlara anlatıp ilan etmesinin, Kurtuba'ya dönüşünden sonra olduğu görülmektedir.

İbn Farazî'ye göre İbn Meserre, Babası Abdullah bin Meserre (ö. 299/916), Muhammed bin Veddah (ö.h. 287), Muhammed bin Abdussemel el-Huşeni (ö. h. 286), Halil el-Gafle ve başkalarından ders almıştır. El-Huşeni doğudan dönüşünde, beraberinde getirdiği İbn Kuteybe'nin dini ihtilafı içeren "Kitabu'l-Maarif" isimli eserini diğer öğrencileriyle birlikte İbn Meserre'ye de okutmuştur.⁵ İbn Meserre, hocalarından aldığı feyizle Kurtuba Sierra'da birçok takipçileri ile birlikte kendisine ait bir inziva evinde yaşamış, öğrencilerine mistik-felsefi metodunun sırlarını öğretmeye çalışmıştır.⁶

İbn Farazî'ye (h. 351-403) göre İbn Meserre, dini bir takım meseleler, kader, fiziki cezanın inkarı, Kur'an'ı yanlış yorumlamak gibi konulardan dolayı zındıklıkla itham edilmiştir. Bu ithamlardan dolayı, yukarıda da geçtiği gibi, Emir Abdullah'ın (888-912) hilafetinin son günlerinde doğuya giderek, kelamcılardan özellikle de Mutezililerden çok şey öğrenerek döndü. Dönüşte düşüncelerini saklayan İbn Meserre (d.269/ 883- ö.

³ Palacios, Miguel Asin, *The Mystical Philosophy of İbn Masarra and His Followers*, Transl. by Elmer H. Douglas and Howard W. Yoder, Leiden, E.J. Brill, 1978, s. 32

⁴ el-Beyli, Muhammed Berekat, *ez-Zühhd ve'l-Mütasavvıfa fi Biladil-Mağrib ve'l-Endulus Hatta'l-Karni'l-Hâmis el-Hicri*, Dârü'n-Nehde el-Arabiyye, Matbaatu Câmî'atu'l-Kahire, Kahire, 1993, s. 180-183, bkz.Palencia, Angel Gonzalez, *A Historia de la Literatura Arabigo-Espanola, (Târibu'l-Fikri'l- Endelüst)*, İspanyolca Aslından Arapçaya çev. Huseyn Mu'nis, Mektebetu's-Sekâfeti'd-Diniyye, Madrid, 1945, s. 327, bkz.Palacios, MiguelAsin, age., s. 32

⁵ İbn el-Farazî, age., II. c. s. 41, 42, bkz.el-Beyli, Muhammed Berekat, age., s. 181

⁶ İbn el-Farazî, age., I. c. s. 255-257, geniş olarak bkz.Palacios, Miguel, age., s. 32

319/931) nüsük ve vera ile hareket ederek, Sierra dağında uzlete çekildi. Burada, Zü'n-Nun el-Mısırî (d. 796 - ö. 860) ve Nehrecurî (ö. 330/941) gibi, insanlara güzel amel etmeyi tavsiye etti. Onları, nefislerini doğru hakikat üzere muhasebe etmeye çağırdı. İbn Meserre'nin manaların gizliliğine, yaldızlı lafzlara ve kelamın en güzeline ulaştıracak bir dili vardı. İbn Meserre hakkında yazılmış birçok reddiye de mevcuttur. Ancak bu reddiyeler günümüze kadar ulaşmamıştır.⁷

Doğuda Kindi örneğinde olduğu gibi Endülü'sün ilk filozofu sayılan İbn Meserre'nin etrafında genç yaştan itibaren bir çok öğrencisinin olduğunu, tam bir felsefi ekol haline geldiğini, ömrünün sonuna kadar savunmuş olduğu düşüncelerinin mücadelesini verdiğini görüyoruz. İbn Meserre, daha genç sayılabilecek bir yaşta, Sierra'daki inziva evinde, 20 Ocak 319/931 yılında elli yaşındayken vefat etti. İbn Meserre'nin ölünceye kadar, düşmanlarına saygısının, takipçilerine olan hürmetinin devam ettiği bildirilmektedir. Bu sene içerisinde vefat eden siyasi şahsiyetler ve bilim adamları Kurtubalıların hafızasında yer ettiği için, Kurtuba'luların bu seneye seçkinler yılı ismini verdikleri ifade edilmektedir.⁸

İbn Meserre'nin hayat hikayesi hakkında vermiş olduğumuz bu kısa değerlendirmeden sonra makalemizin asıl konusu olan İbn Meserre'nin eserleri konusuna geçebiliriz. Kaynaklar, İbn Meserre'nin felsefe, matematik, astronomi, kelam, fıkıh, tasavvuf, hadis, şiir, Kur'an ilmi gibi farklı konularla ilgilendiğini, değişik alanlarda birçok eser kaleme aldığını bildirmektedir. Bazı kaynaklarda üç, bazı kaynaklarda dört ve bilinen bazı önemli kaynaklara göre de İbn Meserre'ye atfedilen yedi eser sözkonusu iken, yaptığımız araştırmaya göre kaynaklarda tespit edebildiğimiz kadarıyla İbn Meserre'ye ait tam sekiz araştırmadan bahsedilmektedir. Ancak *Risâletul-İ'tibâr'ın Kitâbu't-Tabsıra* olarak isimlendirildiğini biliyoruz. Bir de kaynaklarda sûfi Ebu Abdullah Muhammed bin Hamis'e ait olduğu kesin olan *el-Muntekâ min Kelâmi Ehlî't-Tukâ* adlı eserin, müstensihin talihsiz bir hatası ile kitabın başında İbn

⁷ İbn el-Farazî, age., II. c. s. 41, 42, ayrıca bkz. Brockelmann, Carl, *Tarihül-Edebi'l Arabi*, (GAL), Terc. Abdulhalim en-Neccar, Darü'l-Maarif, 1119, s. 153, 154, bkz. Sezgin, Fuat, *Tarihü't-Turasi'l-Arabi*, Arapça'ya terc. Mahmut Fehmi Hucâii, İdâretü's-Sekâfeti ve'n-Neşr, 1991, I. c. 3. Cüz, s.172 (481)

⁸ Palacios, Miguel, Asin, age., s. 42, Palencia, Angel Gonzalez, a.g e. s. 328, 329

Meserre'nin ismini zikrederek ona ait olduğunu ifade ettiği yazma eser sözkonusudur. Bu eser, Kütahya Vahit Paşa İl Halk Kütüphanesi Yazma Eserler Bölümü, no: 349'da kayıtlıdır. Kaynaklarda, XII. Yüzyılda yaşamış olan Kurtubalı sûfi Ebû Abdullâh Muhammed ibn Sa'id ibn Hamîs el-Yaburî'ye (ö. 503/1109-10) ait olan "el-Muntekâ min Kelâmi Ehli't-Tukâ" adlı yazma eserin müstensihî, eserin mukaddimesinde hata ile veya başka bir sebepten dolayı, bu eserin İbn Meserre'ye ait olduğunu ifade etmektedir. Biz ilerde anlatacağımız gibi bu makalede, İbn Meserre'nin böyle bir eserinin olmadığını, bu eserin Muhammed bin Hamîs'e ait olduğunu ispatlamaya çalışacağız.

Bu bakımdan İbn Meserre'nin isimleri bilinen veya isim verilmeyip de kaynaklarda kendilerinden bahsedilen eserlerinin sayısı bizim tesbitimize göre altı tane olarak belirlenmiştir. Bunlardan iki tanesinin elimizde tahkik edilmiş yazma nüshaları mevcuttur. Bunlar, "Risâletu'l-İ'tibâr" veya diğer ismiyle "Kitâbu't-Tabsıra" ve "Risâletu Havâssı'l-Hurûf ve Hakâikihâ ve Usûlihâ" adlı risalelerdir. Diğer dört eserden ikisinin isimleri ise şöyledir: "Kitâb et-Tebyîn", "Kitabu Tevhîdî'l-Mukinîn". Bir de ismen belirtilmeyen, ancak kaynaklarda bahsedilen iki eserinden daha sözedilir. Bunlar da Maliki Fıkhının tedvini ile ilgili bir eser ile konusu belli olmayan, ancak hadisle alakalı olarak kendisinden bahsedilen ancak ismi zikredilmeyen bir eserdir. Bu dört eserin herhangi bir nüshasına henüz ulaşılmış değildir. Ancak, bazı kaynaklarda bunlardan bazı pasajlar verilmektedir.⁹

İbn Meserre'nin eserleri konusunda İbnu'l-Abbâr (658/1260) "Kitâbu't-Tabsıra"den¹⁰ İbn Arabâ (d. 558/1164-638/1240) "Kitabu'l-Hurûf"tan,¹¹ İbnü'l-Mer'e (ö. 611/1214) "Kitâb't-Tevhîdî'l-Mukinîn",¹² Şemseddin el-

⁹ Clemente, Pilar Garrido, "Era İbn Masarra De Cordoba Un filosofo," Anaquel De Estudios Arabes, Madrid, 2010, Vol. 21, s. 127, 128, bkz. Ca'fer, Muhammed Kemâl İbrâhîm, "Min Müellefâtı İbn Meserre el-Mefkûde," Mecelletu Külliyyeti't-Terbiyye, Trablus, III. c. 1972, s. 27-64, ayrıca bkz. Stroumsa, Sarah, and Sviri, Sara, *The beginnings of mystical philosophy in al-Andalus: Ibn Masarra and his Epistle on contemplation*, The Institute of Asian and African Studies The Max Schloessinger Memorial Foundation Of print from Jerusalem Studies In Arabic And Islam Jsai 36 (2009), s. 203

¹⁰ İbn el-Abbâr, *et-Tekmile li Kitâb es-Sıla thbk. Abdusselâm el-Merraş, Dâru'l-fıkr, Beyrut, 1995, I. 345, 346 (1226)*, I. c. s. 233

¹¹ İbn Araî, *Futuhât el-Mekkiyye*, Tashih. Ahmed Şemseddin, Darü'l-Ulûm, Beyrut, 1999, IV. c. s. 316

¹² Massignon, Luis, *Recueil De Textes Inédits Concernant L'Histoire De La Mystique En Pays De'İslam*, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, Paris 1929, s. 70

Kurtubi (ö. 671/1173) ise “Kitâb et-Tebyîn”¹³ adlı eserlerinden sözederler. İbn Hayyan (d. 377/987 – ö. 469 /1076), Maliki meselelerinin tedvini ile ilgili bir kitaptan, sözederken, yazarı bilinmeyen anonim bir kitap olan “el- Hulel el-Muveşşeyeh fi Zikri Ahbari’l-Merakeşiyeh”¹⁴ isimli kitapta da ismi belirtilmeyen bir telifinden bahsedilmektedir. İbn Hayyan’a göre, bu kitapta İbn Meserre en açık deliller getirmiştir. Bunlarla daha güzel sonuçlar çıkarmıştır. O dönemde, bu delillerin en iyi, en öz ve en orta deliller olmaları aleyhinde herhangi bir icma sözkonusu olmamıştır.¹⁵ Şemseddin el-Kurtubi de (ö. 671/1173) “et-Tezkira fi Ahvâli’l-Mevtâ ve’l-Âhira” adlı eserinde İbn Meserre’nin “Kitâb et-Tebyîn” adlı bir eserinin varlığından haber vermektedir.¹⁶

İbn Meserre’nin elimizdeki iki eseri, 1972 yılına kadar kayıp olarak bilinen “Risaletu Havassî’l-Hurûf ve Hakaikiha ve Usuli-ha” ve “Risâletu’l-İtibâr” (Kitabu’t-Tebîra) adlı risaleleri, Muhammed Kemâl İbrâhîm Cafer tarafından İrlanda’nın başkenti Dublin’de Chester Beatty Koleksiyonu, 3168 demirbaş numarasıyla bulunup tahkik edilmiştir. Bu iki eser 1978 yılında yayımlandı.¹⁷ Cafer’den sonra, J. Kenny¹⁸, Pilar Garrido Clemente¹⁹ ve Kamil Muhammed Muhammed Uvayda²⁰ da bu iki risalenin tahkikini yaparak yayımlamışlardır.²¹

¹³ Şemsuddin Kurtubi, *et-Tezkira fi Ahvâli’l-Mevtâ ve’l-Âhira*, Dârü’l-Fikr, ty.s. 341

¹⁴ Endülüslü Müellif, Hicri VIII. Asır (Yazarı meçhul), *el-Hulel el-Muvaşşeyeh fi Zikri Ahbâri’l-Merakeşiyeh*, thk. Suheyl Zekkâr-Abdulkâdir Zemmâme, Dârü’r-Reşad el-Hadise, Fas, 1979, s. 80, 81

¹⁵ Eluzad, Muhammed, “*el-Melâmibu’l-Amme li Şahsiyeti İbn Meserre ve Araibi*”, Mecelletu Külliyyeti’l-Âdâb ve’l-Ulûmi’l-İnsaniyye bi Fas, Camiatü Seydi Muhammed ibn Abdullâh, Fas, 6. Sayı, 1982-1983, s. 45, 46, İbn Hayyan, İbn Meserre’nin bu eseriyle, insanlara gizli mezhebini yaymayı planladığını gösteren bir durumun sözkonusu olduğunu ifade etmektedir. Bu konuda bkz. Eluzad, Muhammed, agm., s. 46

¹⁶ Şemseddin el-Kurtubi, *et-Tezkira fi Ahvâli’l-Mevtâ ve’l-Âhira*, Dârü’l-Fikr, ty.s. 341

¹⁷ Ca’fer, Muhammed Kemâl İbrâhîm, “*Min Müellefâtı İbn Meserre el-Mefkûde*,” Mecelletu Külliyyeti’t-Terbiyye, Trablus, III. c. 1972, s. 27-64, ayrıca bkz. Stroumsa, Sarah, and Sviri, Sara, *The beginnings of mystical philosophy in al-Andalus: Ibn Masarra and his Epistle on contemplation*, The Institute of Asian and African Studies The Max Schloessinger Memorial Foundation Of print from Jerusalem Studies In Arabic And Islam Jsaı 36 (2009), s. 203

¹⁸ Kenny, J. *Ibn Masarra: His Risâlat al-İtibâr*, Orita, 34, 2002

¹⁹ Clemente, Pilar, Garrido, *Edicion Critica Del K. Jawâss Al-Hurûf De Ibn Masarra*, Bıblid, 1133-8571, 14, 2007, Clemente, Pilar, Garrido, *Edicion Critica De La Risalat Al-İtibâr De İbn Masarra De Cordoba*, Meah, Sección Árabe-Islam, 56, 2007

²⁰ Uwaida, Kâmil Muhammed Muhammed, *İbn Meserre, Muhammed İbn Abdullâh İbn Meserre İbn Necib el-Kurtubi, el-Feylesûf ez-Zâhid*, Dârü’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrût, 1993

²¹ Bozyiğit, Ahmet, *İbn Meserre ve Felsefesi*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2015, s. 8, 105, 106

Kaynaklarda zikredilen İbn Meserre'nin eserlerinin özelliklerine geçmeden önce, elimizde nüshaları tahkik edilmiş iki eseri olan Risâletü'l-İ'tibâr ve Risaletü'l-Huruf'un ortak bir takım özelliklerinden dolayı birkaç hususu izah etmek istiyoruz.

Risaletü'l-Huruf'ta İbn Meserre "arif muhakkık" olarak, Risâletü'l-İ'tibâr'da ise müellifin adı adeta gizlenmek istenircesine farklı vasıflardan sonra "fakih" olarak niteledirilmektedir.²² Endülüs'te felsefi bilimlere belli dönemlerde iyi bir gözle bakılmamıştır. Bu nedenle, baskı ve eserlerinin yakılması korkusundan dolayı müellifler çoğu zaman isimlerini gizleme ihtiyacı hissetmişlerdir. Tarih, özellikle Endülüs'te felsefe kitaplarının yakılmasına şahitlik etmiştir. Müellifin fakih olarak nitelendirilmesinin nedeni de bu olsa gerektir.²³ Bu kısa iki eser, düşüncesinin daha iyi anlaşılmasını sağlamıştır.

Risâletü Havâssı'l-Hurûf ve Hakâikihâ ve Usûlihâ" ve "Risâletü'l-İ'tibâr" (Kitabu't-Tebşıra) adlı eserlerinde İbn Meserre'nin künyesi el-Cebelî olarak geçmektedir.²⁴ El-Cebelî denmesinin sebebi, kendi asrındaki alimlerin kendisi ve arakadaşlarına yapmış oldukları baskı dolayısıyla arkadaşlarıyla Sierra veya El-Serrana diye isimlendirilen dağa kaçıp orada uzlete çekilmelerinden dolayıdır.

Risaletü'l-Huruf'ta "el-ârif el-muhakkık", Risâletü'l-İ'tibâr'da "fakih" olarak nitelendirilmesinin nedeni ne olabilir acaba?

Birinci risale, Kur'an-ı Kerim'in surelerinin başındaki Huruf-u Mukattaa'nın esrarından bahseder. Felsefi konular, harflerin sembolizmi (rumûz) ile anlatılır. Bu nedenle dini bir konu olduğundan bu konuyu anlatana şüphe ile bakılması sözkonusu olamaz. Ancak Risâletü'l-İ'tibâr eseri tamamen fikri, felsefi bir risaledir. Şu bir gerçek ki, bu risalenin konusunun felsefe ol-

²² Ca'fer, Muhammed Kemâl İbrâhîm, *Fî'l-felsefeti'l-İslâmiyye Dirâse ve Nusûs*, Mektebetü'l-Fellâh, Kuveyt, 1986, s. 355, bkz. Atiyeh, George N. "İbn Masarra Muhammad İbn Abdallah (883-931)," Routledge Encyclopedia Of Philosophy, Londen, 1998, Vol. IV, s. 627, bkz. Bozyiğit, Ahmet, *İbn Meserre ve Felsefesi*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2015, s. 67

²³ Ca'fer, Muhammed Kemâl İbrâhîm, age., s. 355, 356

²⁴ İbn Meserre, *Risaletü Havâss el-Hurûf ve Hakaikihâ ve Usulihâ*, Thk: Muhammed Kemâl İbrâhîm Ca'fer, *Min Kadayâ el-Fikri'l-İslâmi Dirâse ve Nusûs* içinde, Mektebetü Darü'l-Ulum, Kahire, 1978, s. 311, bkz. İbn Meserre, *Risaletü'l- İ'tibar (Kitabu't-Tebşıra)*, Tahkik: Muhammed Kemâl İbrâhîm Ca'fer, *Fî'l- Felsefeti'l-İslâmiyye* İçinde, Mektebetü'l- Fellah, Kuveyt 1986, s. 252

ması yazarının isminin gizlenmesi için yeterli sebeptir. Bu nedenle eserin yakılmasını önlemek için müellifin kendi memlektinde sevilen bir isimle isimlendirilmesi gereği duyulmuştur. O da “fakih” ismidir.²⁵

Acaba bu iki eserin İbn Meserre’ye ait olduğunun ispatı nedir? Kaynaklar, İbn Meserre’nin iki kitap telif ettiğini, bunlardan bir tanesinin “Kitabü’l-Huruf” diğeri için “Et-Tebşira” olarak isimlendirildiğini ifade etmektedirler. Brockelmann bunları zikreder fakat varlıklarından bahsetmez. Palacios da bu risalelerin sadece isimlerini vermektedir.²⁶ İbn Arabi ve diğer bazı düşünürler, Havass el-Hurûf adlı risaleyi “el-Hurûf” adı altında zikrettikleri halde asıl adı “Havass el-Hurûf ve Hakaikiha ve Usuliha” olarak bilinmektedir.²⁷

İ’tibar için de tarihçiler “Tebşira” kelimesini kullanmaktadır ki hakikatte aslı “İ’tibar”dır. Bu risalenin isminin “İ’tibar” olduğu bizzat risalenin içeriğinden de anlaşılmaktadır. Müstensih, risalenin başında bu isimle başlanmaktadır. İ’tibar kelimesi veya tefekkür, tedebbür, teemmül ve derin düşünce gibi anlamlara gelebilecek kelimeler, metnin içinde onsekiz kadar yerde kullanılmıştır.²⁸ İbn Meserre’nin vahiy unsuru olan bu İslami lafzı seçmesinin nedeni, bu kelimenin felsefe kelimesinden nefret eden dindar Müminlerin nefislerinde yer etmiş olmasından dolayıdır.²⁹ İ’tibar kelimesi, “Risâletü Havâssı’l-Hurûf ve Hakâikihâ ve Usûlihâ” adlı risalede de tekrarlanmaktadır.³⁰ Böylece “İ’tibar” ve “istibsar” kavramları marifeti elde etmenin özel metodlarının eylemleri anlamına gelmektedir.³¹

Belirtmek gerekir ki İbn Meserre’nin Risaletü’l-İ’tibar adlı eseri, Muhammed Kemâl İbrâhîm Cafer’in bu iki eseri tahkik etmesine kadar bilinen bir isim değildi. Kaynaklar, bu eseri İbnu’l-Abbâr’a dayandırarak Kitâb et-Tabsıra olarak vermekteydi. Nitekim Brockelmann ve Palacios

²⁵ Ca’fer, Muhammed Kemâl İbrâhîm, age., s. 357

²⁶ Ca’fer, Muhammed Kemâl İbrâhîm, age., s. 358, bkz. Brockelmann, Carl, *Tarihü’l-Edebi’l-Arabi*, (GAL), Terc. Abdülhalim en-Neccar, Darü’l-Maarif, 1119, s. 153, 154

²⁷ İbn Arabi, age., IV. c. s. 316, bkz. Ca’fer, Muhammed Kemâl İbrâhîm, age., s. 359

²⁸ Ca’fer, Muhammed Kemâl İbrâhîm, age., s. 359, 360

²⁹ Ca’fer, Muhammed Kemâl İbrâhîm, age., s. 362

³⁰ İbn Meserre, *Risaletü Havass el-Huruf ve Hakaikuba ve Usuluba*, Tahkik: Muhammed Kemâl İbrâhîm Ca’fer, *Min Kadaya el-Fikri’l-İslami Dirase ve Nusus* içinde, Mektebetü Darü’l-Ulum, Kahire, 1978, s. 311, bkz. Ca’fer, Muhammed Kemâl İbrâhîm, age., s. 362

³¹ Ca’fer, Muhammed Kemâl İbrâhîm, age., s. 364

da Risâletü'l-İ'tibâr ismi yerine “Kitab et-Tebşıra” ismini kullanmışlardır. Risâletü'l-İ'tibâr'ın başında müstensihin İbn Meserre'nin ismini zikretmesi suretiyle bu eserin ona ait olduğu kesinleştikten sonra bu eserin İbnü'l-Abbar'ın zikrettiği “Kitab et-Tebşıra” olduğu konusunda ortak bir kanaat hasıl olmuştur.³²

Bu açıklamalardan hareketle, İbn el-Abbar'ın İ'tibar yerine Tebsıra kelimesini kullanmış olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü bize bu konuda kaynaklık edecek tabakat kitaplarının hiçbirinde, İbn Meserre'nin Risâletü'l-İ'tibâr isminde herhangi bir eserinden sözedilmemektedir. Böyle düşünmediğimiz takdirde, İbn Meserre'nin hiçbir kaynakta sözü edilmeyen Risâletü'l-İ'tibâr adında bir eseri ile Kitab et-Tebşıra adında ayrı bir eserinin varlığını kabul etmemiz gerekecektir.

Ancak şu ana kadar yapılan bütün bu açıklamalar ve bu konudaki işaretler, bu iki kelimenin birbirlerinin yerine kullanıldığını ortaya koymaktadır. Dolayısıyla İbn Meserre'nin “Risâletü'l-İ'tibâr” eserinin tarihçilerin de bildirdiği gibi “tebsıra” değil, “i'tibar” olduğunu ortaya koymaktadır.³³

Felsefi düşünce yolu olarak, bu iki kavramın başka yerlerde de kullanıldığını görmekteyiz. Örneğin İhvan-ı Safa risalelerinde de “i'tibar” ve “istib-sar” kavramlarına geniş yer verilmektedir.³⁴ İbn Tufeyl'in (d. 1106-ö. 1186) Hayy bin Yakzan adlı eseri, aşağıdan yukarıya doğru tefekkür yoluyla hakikata ulaşmanın yolunu gösteren örnek bir eserdir. İbn Tufeyl, itibar kavramını nadiren kullanmaktadır.³⁵ Zorunlu tefekkür konusunda ayrıca İbn Rüşd'ün (d. 1126 - ö. 1198) Faslü'l-Makal eserinde de itibar konusunda bilgiler mevcut olup, karşılaştırma yapıldığında İbn Meserre'nin düşünceleriyle paralellik arzettiği görülmektedir.³⁶ Bu genel açıklamalardan sonra şimdi İbn Meserre'nin eserlerinin tanıtımına geçebiliriz.

³² Bozyiğit, Ahmet, *İbn Meserre ve Felsefesi*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2015, s. 116

³³ Ca'fer, Muhammed Kemâl İbrâhîm, age., s. 364

³⁴ İhvan-ı Safa, *Resâilü İhvânî's-Safâ ve Hulâmî'l-Vefâ*, Daru Sadır, Beyrût, 4 cilt, 1377/1957, III. c. s. 336

³⁵ İbn Tufeyl, *Hayy bin Yakzan*, Tahkik. Ahmed Emin, Takdim Hasan Hanefi, Vezâretü's-Sekâfe, Katar, 2014, s. 54

³⁶ İbn Rüşd, *Faslü'l-Makâl fi Takriri Mâ Beyne's-Şerîati ve'l-Hikmeti mine'l-İttisâl*, Tahlil. Muhammed Abid el-Cabiri, Dârü'l-Beydâ, Beyrut, 1997, s. 59, Bu konuda geniş bilgi için bkz. Stroumsa, Sarah, and Sviri, Sara, agm., s. 227

İBN MESERRE'NİN ESERLERİ

1. Risaletü Havass'ı'l-Huruf ve Hakaikiha ve Usuliha

İbn Meserre'nin bu eseri hakkında İbn Arabi, Futuhat'ta bu kitabın ismini zikrederek İbn Meserre'nin düşüncelerinden bahsetmektedir.³⁷ Abdullah bin Sab'ın (ö. h. 668) de, er-Risâle el-Kuşeyriyye adlı eserinde bu kitabın içeriğinden söz etmektedir.³⁸

Bu alanla ilgili araştırmalara baktığımız zaman İbn Meserre'nin, İslam düşünce tarihinde bütün gizemli haruf-u mukattaayı kapsamlı ve birleştirici bir şekilde yorumlayan ilk kişi olduğunu görüyoruz. Filozofumuz, harfleri sınıflandırarak ortak, uyumlu yönlerini belirleyerek kategorilere ve derecelere ayırarak bunları İslam ontolojisi ve kozmolojisinin temel kutsal referansı olarak sunmaktadır. Bu açıdan bakıldığında Havass el-Hurûf'un, kendi alanında Kur'an'dan da bir takım ayetlerin de örnek olarak verildiği, Hurûf-u Mukattaanın Kur'an'daki durumlarına göre açıklandığı, kendi alanında yazılmış olan ilk genel yorum niteliği taşıyan bir eser olduğu ortaya çıkmaktadır.³⁹

Risaletü Havass'ı'l-Hurûf'un Risaletü'l-İtibar'a göre durumuna baktığımız zaman, birincisi mufassal temsil edip Rabbani vahyin yoludur. Mave-radan tabii varlıklara doğru bir iniş sözkonusudur. İkincisinde de aşağıdan yukarıya doğru hakikatı bulma arayışı söz konusudur.⁴⁰

İbn Meserre bu risalesinde, harfleri Batını Kabbalist bir şekilde kullanan seleflerini takip etmemiştir. Harflerin gizli anlamlarını, cifir ve büyü niyetiyle eşyaya hükmetmek amacıyla olmadığı, bu konuda yeni bir şey getirdiğini iddia etmediği gibi, belki amacı, kendi felsefi argümanlarını bu vesileyle anlatmaya çalışmak olmuştur. Risalenin ele aldığı ana düşünce, dış

³⁷ İbn Arabi, age., IV. c. s. 316

³⁸ Medkur, İbrahim, *Fil-Felsefeti'l-İslamiyye Menbec ve Tatbikub*, Darü'l-Mearif, Kahire, 1976, I. Cüz, s. 270

³⁹ İbn Meserre, *Risaletü Havass el-Hurûf ve Hakaikiha ve Usuliha*, Tahkik: Muhammed Kemâl İbrâhîm Ca'fer, *Min Kadââa el-Fikri'l-İslami Dirâse ve Nusûs* içinde, Mektebetü Darü'l-Ulûm, Kahire, 1978, 311-344, bkz. Clemente, Garrido Pilar, "The Science of Letters In İbn Masarra, *Unifed Word, Unifed World*," Journal of The Muhyiddin İbn Arabi Society, V, 47, Oxford, 2000, s. 47-62 (52, 53)

⁴⁰ el-İdrisi, Muhammed el-Adluni, *Tasavvufü'l-Garbi'l-İslami el-Merhaletül-İbtidaiyye Fi Tekevuni't-Tasavvufi bi'l-Garbi'l-İslami İbn Meserre ve Medresetubu*, Darü's-Sakâfe, Matbaatü'n-Neccâh el-Cedide-ed-Dârü'l-Beydâ, 2000, s. 53, 54

olayların çeşitli oluşu, çok sayıdaki görünenleri ile alemin, harfler için farklı mahreçler olduğu gibi, basamakları birbiriyle uyum içinde olan bir merdiven gibi düşünülmesidir. Bunun anlamı şudur: Harfler için ses düzeni, yaradılış için varlıkların düzeniyle tamamen uyum içindedir.⁴¹ Bu düşünce çerçevesinde, harflerin yerlerinin konuşma ve önem bakımından farklılık arzettiği gibi, görünen varlıklar da önem ve yücelik bakımından farklılık arzederler.⁴²

İbn Meserre'nin etkilendiği ve bu eserini yazma konusunda ilham aldığı sûfî şahsiyet Sehl bin Abdillâh el-Tusterî (ö. h. 283)'dir. Tusterî'yi örnek almışsa da İbn Meserre, Tusterî'nin çok az organize olmuş düşüncelerinden daha detaylı ve farklı bir yol izleyerek kendi felsefesini anlatmaya çalışmıştır.

Sehl bin Abdillâh et-Tusterî'nin (ö. h. 283), harflerden ve harflerin varlıksal veya üstünlük işareti gibi ruhsal konularından bahseden risalesine bakıldığı zaman, sayısal bir değere işaret eden herhangi bir işaret veya Kindi örneğindeki gibi, gelecekte haber veren herhangi bir girişim bulunmaz. Bu risalede, menfaat sağlamak amacıyla veya bir tesir edici kuvvetin elde edilmesi maksadıyla tılsımsal herhangi bir girişim de bulunmamaktadır.⁴³ İbn Arabî, risalelerinde bu noktada kesin bir şekilde, tılsımla uğraşmayı veya sihire hizmet eden yaratılış özelliklerini tanıma konusunda harflerin araştırılmasına önem vermeyen İbn Meserre'nin hattında yer aldığını açıklıkla ifade etmektedir.⁴⁴

Görüldüğü gibi İbn Meserre'nin Harfler Kitabı, harflerin sırlarını ortaya çıkararak maddeye etki etmek için yazılmış bir kitap değildir. Bu ki-

⁴¹İbn Meserre, age., 311-344, bkz. Ca'fer, Muhammed Kemâl İbrâhîm, *Teemmülat fi'l-Fikri'l-İslâmî, Dârü'l-Ulûm, Kahire, 1980, s. 259*

⁴²Ca'fer, Muhammed Kemâl İbrâhîm, age., s. 259

⁴³Ca'fer, Muhammed Kemâl İbrâhîm, age., s. 261, Tusterî'nin Risaletu'l-Hurûf'u için bkz. Sehl-el Tusterî, *Risaletu'l-Hurûf*, Thk. Muhammed Kemâl İbrâhîm Ca'fer, *Mine't-Turasi's-Sufi Sehl Bin Abdillâh el-Tusteiî*, İçinde Darü'l-Mearif, Kahire, 1974, Tusterî'nin Risaletu'l-Hurûf'u için ayrıca bkz. Ebstein, Micheal And Sviri, Sara, *The So-Colled Risalat Al-Huruf (Epistle On Letters) Ascribed To Sabl Al-Tusteri And Letter Mysticism In Al-Andalus*, Journal Asiaticque, 2011

⁴⁴İbn Arabî, Resâilü İbn Arabî, *Risâletü'l-mim ve'l-Vav ve'n-Nun*, Thk. Muhammed Abdülkerim en-Nemri- Muhammed Ali Beydun, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2001, S. 87, bkz. Ca'fer, Muhammed Kemâl İbrâhîm, age., s. 261, 262, Bu konuda geniş bilgi için bkz. Clemente, Garrido Pılar, agm., s. 47-62 (57, 58)

tap daha çok, metafizik, mantık, siyaset, toplumbilim gibi konuları ele alan Farabi'nin Harfler Kitabı'na benzemektedir.⁴⁵ İbn Meserre, bu kitapta harflerin delalet ettiği felsefi kavramlar üzerinde durmakta, bütün Huruf-u Mukattaa-yı ele almaktadır. İbn Meserre'nin araştırmasında aynı zamanda, varlıkların problemleri ile Tanrı-alem ilişkisi hakkında ontolojik bilgiler bulunmaktadır. Bu itibarla harfler, özel anlamlarıyla Tanrı'nın fiiline benzemektedir.⁴⁶ Bu anlamda İbn Meserre'nin kitabı, metafizik, ontolojik ve kozmolojik konuları ele alan, varlık mertebelerini ve varlıklar hiyerarşisi arasındaki ilişkiyi gösteren, kendi alanında yazılmış eserlerin ilki sayılmaktadır.

Özetle, Risalenin mefhumu, Kur'an-ı Kerim'in surelerinin başındaki harflerin tevil edilmesi ile ilgilidir. Bu harflerin gizlediği ilim, marifeti tam olarak gerçekleştiren ilimdir. Surelerin başındaki harfler bütün varlıkların aslıdır. Allah onlarda ilmini açığa çıkarmış. Onlardan bazıları nebilerdir. Harfler tertiplerinde varlıklar gibidir. Mertebelerinde de şahıslar ve eşyalar gibidir. Onların ilmini bilen gerçek bir arif olur.⁴⁷ İbn Meserre, bu risaleyle felsefi düşüncelerini sembolik olarak hurûfu mukatta ile anlatmaktadır.

2. Risâletu'l-İ'tibâr (Kitâbu't-Tabsıra)

İbn Meserre bu eserini, bir öğrencisini akıl –vahy veya din- felsefe uzlaşması konusunda bilgilendirmek için yazmıştır. Öğrenci, üstadının düşünce ile dinin uzlaşma durumunu ikna edici bir tarzda arzetmesi, cezbedici bir mukaddime ile uzmanca bir şekilde cevap vermesiyle aydınlanıyor. İbn Meserre'nin bu risaledeki amacı, din ile ulaşılmak istenen hedefe, felsefi düşünce ile de ulaşılabilceğini ispatlamaya çalışmaktır. Bununla birlikte bu çalışmanın, bu erken dönemde din- düşünce arasında dönen çatışmanın hakikatinin açığa kavuşturulması açısından araştırmacılar için önemli vesikalardan bir tanesi olduğu görülmektedir.⁴⁸

Risalede İ'tibar ve istibsar kavramlarına sık sık başvurulduğunu görüyoruz. İbn Meserre'ye göre hakikat için iki yol vardır. Akıl ve nakil (vahiy

⁴⁵ Farabi, *Kitabu'l-Huruf*, çev. Ömer Türker, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2008

⁴⁶ Ca'fer, Muhammed Kemâl İbrâhîm, age., s. 263

⁴⁷ el-İdrîsî, Muhammed el-Adlunî, age., s. 52

⁴⁸ Ca'fer, Muhammed Kemâl İbrâhîm, age., s. 252

ve düşünce) yolu. Mutlak hakikate ulaşmada nakil, yukarıdan aşağıya yani Allah'tan alemin en aşağıdaki cüzüne doğru bir yol izlerken, akıl ise aşağıdan yukarıya doğru yani alemin en aşağı cüzünden en yukarıdaki varlığa doğru bir yol izlemektedir. Bu akıl, kalb basireti olan veya vicdanla desteklenmiş akıldır. Risalenin içeriği bu durumda felsefi bir düşünce ile din ve felsefenin uzlaşmasını açıklamaktır. Filozof ve peygamber gidiş yolları ayrı olmasına rağmen aynı hakikatı talep ederler. Peygambere hakikat açık ve canlı olarak gelirken filozof hakikate doğru, samimi ve gerçek bir niyetle ulaşmaktadır. Risaletü'l- İ'tibar, bu anlamda aklın ve tefekkürün yoludur. Tabii varlıklardan tedrici olarak maveraya ve Mutlak Varlığa gidiş sözkonusudur.⁴⁹

Filozofumuza göre Tanrı, yerde ve gökte Rubûbiyetinden dolayı açık olan ve kendisine delalet eden deliller (ayet) yaratmıştır.⁵⁰ Şöyle ki:

“Alem tümüyle bir kitaptır. Harfler onun kelamıdır. Basiretli insanlar, düşünceleri ve görüş açılarının genişliği münasebetiyle alemi doğru bakış açısıyla okurlar. Kalp gözleri, görmek istemeyene kapalı, isteyene açık, gizli bilinip de, şaşılacak derecede açık olan şeyleri görürler.”⁵¹

Filozofumuz, Kur'an'dan bir çok ayet getirerek üzerinde düşünmeyi teşvik etmektedir. Allah'ın şu ayette buyurduğu gibi “Allah'ın yarattığı şeye, yerdeki ve göklerdeki melekuta bakmadılar mı?⁵² İbn Meserre, bu ayet ve benzerlerinden şu sonuca varmaktadır:

“Allah'ın yarattığı her şey, düşünce ve delalet konusudur. Alem ve alemdeki varlıklar ve deliller, Allah'ın varlığının yüce delillerine ulaşmak isteyen bilgi sahibi insanlara merdiven vazifesi görürler. Yükselmek isteyen, ancak aşağıdan yukarıya doğru yükselir. Düşünürler ve bilginler, peygamberlerin ulaştığı oldukları yüce delillere, aşağıdaki makamlarından akıllar sayesinde ulaşırlar. Onlar, düşündüklerinde görürler, gördükleri zaman da peygamberlerin anlattığı gibi hakikatın Allah'tan geldiğine ve bir olduğuna inanırlar.”⁵³

⁴⁹ El-İdrisi, Muhammed el-Adluni, age., s. 53, 54

⁵⁰ Ca'fer, Muhammed Kemâl İbrâhîm, age., s. 252

⁵¹ İbn Meserre, *Risaletü'l- İ'tibar (Kitabü't- Tebsıra)*, Tahkik: Muhammed Kemâl İbrâhîm Ca'fer, *Fî'l- Felsefeti'l- İslamiyye* İçinde, Mektebetü'l- Fellah, Kuveyt 1986, s. 369

⁵² Araf Suresi: 7/185

⁵³ İbn Meserre, age., s. 371

İbn Meserre, risalede meselenin özetini şöyle vermektedir: “Bu mütefekkirler, düşüncenin vahye şahitlik yapıp onu tasdik ettiğini gördüler. (Yani düşünce vahyi tasdik etmektedir). Vahyin düşünceye uygun ve ona muhalif olmadığını gördüler. Böylece, deliller yardımlaştı, kesin bilgi açığa çıktı ve kalpler imanın hakikatına ulaştı.”⁵⁴ İbn Meserre, imanın hakikatına ulaşabilmenin çeşitli yollarından bahseder. Ona göre bu yollar olmadan hakiki iman gerçekleşemez. İbn Meserre, risalenin son bölümünde, bu yolun Hz. İbrahim’in meleku tü düşündüğü yol olduğunu ifade etmektedir.⁵⁵

İbn Meserre’den sonraki bazı İslam filozoflarının, özellikle İbn Tufeyl’in Hayy bin Yakzan ve İbn Rüşd’ün *Faslu’l-Makal* adlı eserlerinde din- felsefe ilişkisini ele aldıklarını ve bu konuda İbn Meserre’yi takip ettiklerini görüyoruz. Kurtubalı filozof Ebü’l- Velid İbn Rüşd’ün, *Faslu’l-Makal fi ma beyne’l-Hikmeti Ve’ş-Şeriatı mine’l-İttisal* adlı eserinde, felsefe – din uzlaşmasını anlattığı yerde bu konu temellendirilmiştir. İbn Rüşd’e göre felsefeden gaye, varlıkları bilmek, onları yaratanlarına delil göstermek ise, hiç şüphesiz din de felsefenin delalet ettiği şeyin bilinmesini gerekli görmektedir. Kur’an-ı Kerim’de insanlar için sadece varlıkları öğrenmek değil, aynı zamanda onları öğrenmenin zorunlu olduğu da ifade edilmektedir.⁵⁶ İbn Rüşd’ün bu konuda delil olarak getirdiği ayetleri, filozofumuzun kendisinden yıllar önce aynı ayetleri delil olarak gösterdiğini görüyoruz. Bu ayetler şunlardır: “Görecek gözleri olanlar, düşünün de ibret alın,”⁵⁷ “devenin nasıl yaratıldığına bakmazlar mı... ilh”⁵⁸ ve “Allah’ın yarattıklarında bir eksiklik göremezsin. Yüzünü çevir de bir bak, bir eksiklik görebiliyor musun?”⁵⁹ Bu ayetler, Allah’ın hükümlerini ve verdiklerini öğrensin diye insanı Allah’ın sanatını düşünmeye yönelten ayetler olup, akletme, anlama, görme ve düşünmeyi telkin etmektedirler.⁶⁰ İbn Rüşd’ün bu örnekleri İbn Meserre’den aldığı ve din felsefe uzlaşması konusunda İbn Meserre’yi takip ettiği açıktır.

⁵⁴ İbn Meserre, age., s. 371

⁵⁵ İbn Meserre, age., s. 377, ayrıca bkz. Ca’fer, Muhammed Kemâl İbrâhîm, age., s. 253

⁵⁶ İbn Rüşd, *Faslu’l-Makal, Felsefe-Din İlişkisi (Arapça Aslyla)*, Çev. Bekir Karlığa, İşaret Yay. İstanbul, 1992, s. 64, 65

⁵⁷ Haşr (59): 2

⁵⁸ Ğaşıye (88): 7

⁵⁹ Mülk (67): 3

⁶⁰ Ca’fer, Muhammed Kemâl İbrâhîm, age., s. 254

İbn Meserre'nin risalede vermiş olduğu örneklerden hareketle, insan için maddi alemin cüzlerinden başlayarak, uluhiyyetin yüce hakikatlerine ulaşmanın imkanı ortaya çıkmaktadır. İnsan üç varlık çeşidi olan hayvan, bitki ve cansız (cemadat, madde) varlıklardan birini düşünüp ibret alması için seçebilir.⁶¹ Ancak bunlardan herhangi birini seçmek de kafi değildir. Mesela unsurlar, zıt olduklarından dolayı kendi başlarına bir araya gelemezler. Belki bunları kendi tabiatına muhalif olana yöneltecek birleştirici bir güce ihtiyaç vardır. Nefretten sevgiye doğru.⁶²

İbn Meserre risalede, hedefe ulaşmak için düşüncenin bizi götürmesi gereken aşamaları bir bir anlatmaya devam etmektedir. İbn Meserre'ye göre bu birleştirici kuvvet, yukarıda zikredilen bu dört unsurdan herhangi birinin tabiatına hasredilemez. Bu birleştirici güç tabiattan daha büyük olmalıdır. Araştırmacının merakı, bu kuvveti araştırmak için yukarıya doğru yükselmelidir. Muhtemelen, birinci gökte bulunduğunu düşündüğünde bu dört tabiatın sonu olduğunu düşünür. Ancak araştırma onu hemen orada güneş, ay, birçok yıldız ve gezegenlerin göstermiş olduğu başka göklerin de olduğunu öğrenmeye itecektir. Göksel cisimlerin münazzam ve tertipli hareketleri onların mahkum ve müsahhar olduğuna delalettir. Onların altında, yerdeki bitkiler için gerekli olan bağıllık ve sınırlılık, onlar için de gereklidir.⁶³ Önce onu kavrama, hareket etme, görme ve duyma sahibi olan hayvani nefiste arar ve buradan nefis alemine kadar uzanır.⁶⁴

İbn Meserre, buradan nefsin alemdeki bütün cüzlerde olduğu sonucuna ulaşarak açıklayıcı bir tarzda meseleyi çözmeye çalışır. Mesele, insan aklının hayal edemediği bir kaynak olan akla uzanır. Araştırma ve tahlil bu son kaynağın, mutlak hakimin akıl olmadığını ortaya koyuyor. Çünkü akıl da kendisinden üstün ve kendisinin de bazılarında üstün olduğu dış etkenlere boyun eğmekten kurtulamamıştır.⁶⁵

Filozofumuzun bu risaledeki amacı, bizi aşkın bir kaynağa doğru götürmektir. Filozofumuz için en önemli nokta, bizi yönlendirerek bulma-

⁶¹ İbn Meserre, age., s. 372, bkz. Ca'fer, Muhammed Kemâl İbrâhîm, age., s. 255

⁶² İbn Meserre, age., s. 373, geniş olarak bkz. Ca'fer, Muhammed Kemâl İbrâhîm, age., s. 257

⁶³ İbn Meserre, age., s. 374, geniş olarak bkz. Ca'fer, Muhammed Kemâl İbrâhîm, age., s. 257

⁶⁴ İbn Meserre, age., s. 373, bkz. Ca'fer, Muhammed Kemâl İbrâhîm, age., s. 256

⁶⁵ İbn Meserre, age., s. 374, geniş olarak bkz. Ca'fer, Muhammed Kemâl İbrâhîm, age., s. 257

mızı istediği bu yüce kaynakta, felsefi konuları saf dini bir şekilde sokmaktadır. İbn Meserre'nin bu kaynağa "ilk sebep" veya "ilk muharrik" yerine "ilk" (el-Evvel) ve "son" (el-Ahir) dediğini görüyoruz.⁶⁶ İbn Meserre'nin diğer bir hedefi ise, insanın zorunlu olarak istifade ettiği, İslam-felsefe, akıl-vahiy veya din- düşünce uzlaşmasını ispatlamak, aynı zamanda toplumun bu ikisine ilgi duyması ve meyveleriyle korunmasını sağlamaktır.⁶⁷

Filozofumuz, risalesinin sonunda örnek verip açıkladığı yolun felsefecilerin uğraştıkları yol olduğunu, ancak doğru niyetli olmayıp duygularını gizlediklerinde hata ettiklerini ifade etmektedir.⁶⁸ İbn Meserre, araştırmasını doğru hedefe giden akli araştırmanın zorunluluğuna işaret etmekle bitirir. Aklın bu alanda bir güç olduğunu reddedenlere karşı, Kur'an'ın "duymuyorlar ve gözleri beni görmeye kapalıdır"⁶⁹ ayetini örnek göstererek onları gafil olmakla niteler.⁷⁰

Bu risaleyi en güzel şekilde özetleyecek olan cümle, Cafer'in ifade ettiği gibi, belki de risalede geçen ve İbn Meserre'nin Tanrı için kullandığı özgün cümlesi olan, "örnek ve cins olmamakla beraber, akılda zorunlu olarak vardır"⁷¹ cümlesi, ya da bu araştırmadaki "melekutunun tamamını, kendi bağı ile bağlanmış, kuşatmasıyla sınırlandırılmış, takdiriyle düzenlenmiş, tedbiriyle hükmedilmiş, sonsuzluğu üzerine sana gösterir. O'ndan başka orada hükmeden başkası yoktur"⁷² ifadesidir.

3. *Kitab et-Tebyin*

Şemseddin el-Kurtubi (ö. 671/1173), "et-Tezkira fi Ahvali'l-Mevta ve'l-Ahira" adlı eserinde, "ateşe girmeden önce salih amellerinden dolayı dünyada faziletli sayılanlara şefaet edilmesi" babı altında, İbn Meserre'nin "Kitab et-Tebyin" adlı eserinden bahsetmektedir. İbn Meserre'nin şefaet konusunda babası ve İbn Veddah'tan bir hadis aldığını zikreden Kurtubi, bu bilgiyi

⁶⁶ İbn Meserre, age., s. 37

⁶⁷ Ca'fer, Muhammed Kemâl İbrâhîm, age., s. 258

⁶⁸ İbn Meserre, age., s. 377, bkz. Ca'fer, Muhammed Kemâl İbrâhîm, age., s. 255

⁶⁹ Ahkaf Suresi: 46/16, bkz. İbn Meserre, age., s. 379

⁷⁰ Ca'fer, Muhammed Kemâl İbrâhîm, age., 258

⁷¹ İbn Meserre, age., s. 376, bkz. Ca'fer, Muhammed Kemâl İbrâhîm, age., s. 257

⁷² İbn Meserre, age., s. 377, bkz. Ca'fer, Muhammed Kemâl İbrâhîm, Teemmülat fi'l-Fikri'l-İslâmi, Dârü'l-Ulum, Kahire, 1980, s. 258

şöyle vermektedir: “Ebu Abdullah Muhammed bin Meserre el-Cebeli el-Kurtubi, “Kitab et-Tebyin” adlı eserinde şöyle zikreder: Babam ve İbn Veddah, Enes’ten merfu olarak bir hadis rivayet ederler. Enes şöyle der: Cehennem ehli olarak bilinenler, cennet ehli bir adama yaklaşıp içlerinden biri o cennet ehline şöyle der: Bir adamın susadığını zaman sana şerbet verdiğini hatırlamaz mısın diye sorar? Cennet ehli olan adam, o sen misin diye sorar? O da evet, benim der. Böylece kendisine şefaahat edilir. Yine içlerinden biri, cennet ehli olan birine, sana abdesti öğrettiğini hatırlamaz mısın diye sorar. Evet hatırlıyorum der. Böylece, kendisine şefaahat edilir.” Şemseddin el-Kurtubi, bu hadisin Sünen-i İbn-i Mace’de de geçtiğini ifade etmektedir.⁷³ İbn Meserre’nin zikretmiş olduğu bu hadisin değişik rivayetlerle aynı anlama gelebilecek şekilde farklı rivayetleri de mevcuttur.

İbn Meserre’nin, Peygamberimizin hadislerini de kendi düşüncelerine delil göstermesi açısından örnek teşkil eden bu bilginin bizim için asıl önemli olan tarafı, İbn Meserre’nin “Kitab et-Tebyin” isminde bir eserinin varlığından bizi haberdar etmesi ve İbn Meserre’nin bu eserinde Peygamberimizin hadislerine yer verdiğini bize açıklamış olmasıdır. İbn Meserre’nin bu eserinin şu ana kadar herhangi bir nüshasına rastlanmamıştır. Bu nedenle konusunun tam olarak hadis olup olmadığı konusunda kesin bir şey söyleme şansına sahip değiliz. Konusu hadis olabileceği gibi, başka bir konuda yazılmış bir eser olma ihtimali de sözkonusudur.

Es-Sa’âlibî de el-Ulûmu’l-Fâhire fi’n-Nazari fi Ulûmi’l-Âhire adlı eserinde, İbn Meserre’nin naklettiği bu hadisi zikreder. Bu hadise göre bu dünya hayatında herhangi bir kişiye yapılan iyilik karşılığında, eğer ameli iyiyse, o kişiye şefaahatçı olunabileceği ifade edilmektedir. Bu hadisin Es-Sa’âlibî (ö. 873/1468) tarafından ele alınması, İbn Arabî ve İbnü’l-Abbâr sonrasında da İbn Meserre’nin etkisinin Kuzey Afrika’da geç döneme kadar sürdüğünü gösterdiği gibi, İbn Meserre’nin hadislerden istifade ederek onları düşünceleri için kaynak olarak kullandığını ve hadis ilmiyle de uğraştığını göstermektedir.⁷⁴

⁷³ Şemseddin el-Kurtubi, *et-Tezkira fi Abvâli’l-Mevtâ ve’l-Âhira*, Dârü’l-Fikr, s. 341, bkz. Clemente, Garrido Pılar, “*Era İbn Masarra De Cordoba Un filosofo*,” Anaquel De Estudios Arabes, Madrid, 2010, Vol. 21, s. 123-141(128)

⁷⁴ es-Sa’âlibî, *el-Ulûmu’l-Fâhire fi’n-Nazari fi Ulûmi’l-Âhire*, Kahire, 1317, s. 34

Şemseddin el-Kurtubî, kitabında İbn Meserre'nin, şefaata konusundaki şu bilgisini de aktarmaktadır: "Ebu Abdullah Muhammed bin Meserre, (yazar hata ile Meysere demektedir) ismi Zebur olan kitapta şu bilgiyi gördüğünü söyler: (Allah) Kıyamet günü zâhid olan kullarıma seslenerek şöyle der: Ey kullarım! Sizi dünyadan alıkoymam bana karşı utanmanız için değildir. Ancak bugün eksiksiz olarak hakkınızı almanızı istedim. Bugün safların içine giriniz. Dünyada sevdiğinizizi, benim için size bir lokma ekmek verenleri, hastalara yardım edenleri ellerinden tutarak cennete koyunuz" der.⁷⁵

Görünen o ki İbn Meserre, bu kitabında şefaata konusunu açıklamıştır. Şemseddin el-Kurtubî, bize bu konuda sadece bu kısa bilgiyi vermekle yetinmekte, ancak İbn Meserre'nin şefaata konusunda neler düşündüğünü açıklamamaktadır. Ne yazık ki kitabın tümü elimizde olmadığı için sadece bu bilgiyi vermekle iktifa ediyoruz. Bu makaledeki asıl amacımız da baştan ifade ettiğimiz gibi, İbn Meserre'nin düşüncelerini aktarmaktan ziyade onun eserlerini ve eserlerinin içermiş olduğu konuları göstermeye çalışmaktır.

4. *Kitabu Tevhid el-Mukinin*

İbn Sab'inin üstadı Ebu İshak bin Dehhâk bin el-Mer'e (ö. H. 611), Cuveynî'nin el-İrşad adlı eserine yapmış olduğu şerhte, İbn Meserre'nin Tevhid el-Mukinin adlı eserinden bahsetmekte ve İbn Meserre'nin Allah'ın sıfatları konusundaki düşüncelerini aktarmaktadır. Massignon bize bu bilgileri, "Recueil De Textes Inédits" adlı eserinde İbn Dehhâk'ın (İbn el-Mer'e) Arapça metniyle birlikte vermektedir. İbn Arabî'nin çağdaşı olan İbn Dehhâk'ın (İbn el-Mer'e), İbn Meserre'nin bu eserini inceleyip istifa ettiği, yapmış olduğu açıklamalarından anlaşılmaktadır. İbn Meserre'nin, Tanrı'nın sıfatlarını ele aldığı bu eserinin kelami, felsefi konuları ihtiva ettiği görülmektedir. Eserin tümü elimizde olmadığı için, sıfatlar konusunda İbn Dehhâk'ın (İbn el-Mer'e) vermiş olduğu bilgilerle yetinmek zorundayız. İlahi sıfatlar konusunda İbn Dehhâk'ın (İbn el-Mer'e) (ö. H. 611) dediğine göre İbn Meserre Tevhidi'l-Mukinin adlı eserinde şöyle düşünür: "Allah'ın sıfatlarının sayısı sonsuzdur. Allah'ın ilmi İbn Meserre'ye göre di-

⁷⁵ Şemseddin el-Kurtubî, age., s. 341, 342, Aynı hadis için bkz. es- es-Sa'âlibî, age., s. 34

ri (hayy), bilgili (alim), güçlü (kadir), işiten (semi), gören (basir) ve konuşan (mütekellim)'dir. Aynı şekilde kudreti, O'nun hayy, alim, kadir, mürid ve semi sıfatlarıyla nitelendiği anlamına gelir. İbn Meserre, sıfatların sıfatları konusunda da sonsuza kadar böyle düşünür.”⁷⁶

Görüldüğü gibi, İbn Meserre'nin Tevhid el-Mukinin kitabı, Allah'ın sıfatlarının birliğinden ve sonsuzluğundan bahseder. Ancak bu eser bize kadar ulaşmadığından İbn Meserre'nin İlahi sıfatlar konusundaki düşüncelerini detaylı olarak temellendirmek zordur. Bu konuda, İbn Meserre'nin elimizdeki iki eserinde bilgiler mevcuttur.⁷⁷

5. *Muhtasaru Mudavvana el-Malikiyye* (*Maliki Fıkhının Özeti ile İlgili Eseri*):

İbn Meserre'nin bu eserinin asıl ismini tam olarak bilmiyoruz. Ancak kaynaklarda, bu eserin Maliki fıkhının bir özeti olduğu belirtilmektedir. Bu nedenle araştırmacılar, bu eser için “Mudavvana el-Mâlikiyye” (Malikiliğin Tedvini), “Muhtasaru Mudavvana el-Malikiyye” (Maliki Fıkhının Özeti) gibi, kitabın ihtiva ettiği konuları çağrıştıracak isimler kullanmaktadırlar. Biz de bu nedenle, en uygun isim olarak “Muhtasaru Mudavvana el-Malikiyye” ismini kullanmayı uygun bulduk. Bu eserin varlığından İbn Hayyan aracılığıyla haberdar oluyoruz. Elbette bu eserin bu şekilde isimlendirilmesi de İbn Hayyan'ın vermiş olduğu bilgilere binaen yapılmıştır.

İbn Hayyan, Maliki meselelerinin tedvini ile ilgili bu kitaptan bahsederken, bu kitapta İbn Meserre'nin en açık ve net delillerle meseleleri açıklayıp, bunlarla daha güzel sonuçlar çıkardığını, o zamana kadar bu delillerin en iyi, en öz ve en orta deliller olmaları konusunda, İbn Meserre'nin muhaliflerinin dahi bunların üzerinde icma etmeye devam ettiğini ifade etmektedir.⁷⁸

⁷⁶Massignon, Luis, Recueil De Textes Inédits Concernant L'Histoire De La Mystique En Pays De'İslam, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, Paris 1929, s. 70

⁷⁷Ebu Reyhan, Muhammed Ali, *Usulü'l-Felsefeti'l-İşrakîyye, İnde Şibabeddin es-Sübrevîrdî, Mektebetü'l-Anglo, Kahire, 1959, s. 39, 40, bkz. Bozyiğit, Ahmet, İbn Meserre ve Felsefesi, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2015, s. 100*

⁷⁸İbn Hayyan'dan Naklen Eluzad, Muhammed, “*el-Melamihul-Amme li Şabsiyeti İbn Meserre ve Araibi,*” Mecelletü Külliyyeti'l-Adab ve'l-Ulumi'l İnsaniyye bi Fas, Camiatü Seydi Muhammed bin Abdullah, Fas, 6. Sayı, 1982-1983, s. 45-47

İbn Hayyan'a göre, İbn Meserre bu kitapta Maliki fıkhnın önemli meselelerini, sünnetin esasını düzenlemiştir. Becerikliliği ve açık delilleriyle bu konuları en güzel şekilde özetlemiştir. Muhalifler bile bu özete şaşırılmışlar ve bu eserin üzerinde icma etmişlerdir. Hukuk alanında büyük Maliki hocalarla olan bağlantısı nedeniyle, Endülüs eğitimi ve Maliki fıkhi için sarfettiği özel çalışmalarından dolayı İbn Meserre, bir Maliki fakih olarak da görülebilir.⁷⁹

İbn Meserre'nin ölüm fermanını hazırlayan Kurtuba fukahasının, İbn Meserre'nin bu eseri üzerinde icma yapması son derece önemlidir. İbn Meserre'nin, bu eseriyle Endülüs fukahasının (muhalifler dahil) övgüsünü kazanması, felsefi alanda olduğu gibi, onun fıkhn alanında da bir otorite olduğunu göstermektedir. Ancak onun bu eseri, ne yazık ki günümüze kadar ulaşmadığı veya henüz bulunamadığı için fıkhi düşünceleri hakkında fikir sahibi olamıyoruz.

6. *İbn Meserre'nin İsmi Belirtilmeyen Te'lifi:*

Murabıtlar zamanında, Yusuf bin Taşfin (495/1101)'in dönemini anlatan yazarı bilinmeyen anonim bir kitap olan "el- Hulel el-Muveşşeyeh fi Zikri Ahbari'l-Merakeşiyeh" isimli kitapta, İbn Meserre'nin, ismi belirtilmeyen bir telifinden de söz edilmektedir. Bu kitapta (el-Hulel), İbn Meserre'nin Yahudiler hakkında Peygamberden naklettiği bir hadisinin mevcut olduğu müstakil bir kitabından Emir'e bilgi verildiği, Emir'in de bu bilgiye binaen Yahudilerin bulunduğu bölgeye gittiği belirtilmektedir. Bu kitabın genel olarak hangi konuda yazıldığı hakkında bir bilgi mevcut değildir. İsmi zikredilmeyen bu kitabın yukarıda adı geçen "Kitab et-Tebyin" olma ihtimali olduğu gibi, İbn Meserre'nin müstakil bir eseri olma ihtimali de son derece yüksektir. Bu kaynakta bize bu bilgi aktarılırken İbn Meserre'ye fakih ismiyle hitap edilmiştir. Bu pasaj, İbn Meserre'nin Murabıtlar dönemindeki etkisinin hala sürdüğünü ortaya koyduğu gibi aynı zamanda onun muhaddis ve fakih yönünü de ortaya koymaktadır. İbn

⁷⁹Clemente, Garrido Pilar, agm., s. 123-141 (127), ayrıca bkz.el-İdrisi, Muhammed el-Adluni, age., s. 51, Mudavvana el-Malikiyye hakkında bkz.Urvoy, Dominique, "Sur Les Debuts De La Pensee Speculative En Andalus," Melanges De L'Universite Saint-Joseph, Tome L. Vol. II. Beyrut, 1984, s. (705-717), 713

Meserre'nin ismi belirtilmeyen kitabından nakledilen pasaj şöyledir: “Yusuf bin Taşfın surlarla çevrili, sakinleri Yahudi, muazzam bir şehir olan Lucena üzerine sefer yapmıştır. Oraya gitmesinin sebebi, Kurtuba fakihlerinden birisi, İbn Meserre'nin bir telifini bulur. İçinden peygambere ulaşan bir hadis çıkarır. Hadis şöyledir: Yahudiler, peygamberlerinden beşyüz yıl sonra kendilerinden bir peygamber geleceğine inandılar. İnanışları gibi kendilerinden peygamber gelmedi. Bunun için İslam onlar için zorunludur. Çünkü onlar Allah'ın Tevrat'ta Hz. Musa'ya, “manası Muhammed olan nebi ve resulün eliyle Hakkın gerçekleşmesi gerekir ve nuru Kıyamet'e kadar sürecektir” şeklindeki sözünü buldular. Yahudiler onun kendilerinden olduğunu düşündüler. Beşyüz senenin başında böyle biri gelmedi. Ancak Peygamberimiz geldi.” Bu Kurtubalı fakih bu emri Emirü'l-Müslimin'e bildirdi. O da onların şehrine ne yaptıklarını görmeye gitti. Emir, onların mallarının hepsini bu vesileyle aldığı zikredilir. Kadı Eba Abdillah Muhammed bin Ali bin Hamd bin et-Tağlebi onların meselelerini, Yahudilerin orayı terketmeleri suretiyle çözmüştür.⁸⁰

İbn Meserre'ye nisbet edilen bu eserlerin dışında da elbette bir çok telif ve makalelerinden sözedilebilir. Ancak kaynaklarda tespit edebildiklerimiz bunlardan ibarettir. Bununla birlikte İbn Meserre'ye ait olmadığı halde, müstensihin hatası sonucu mukaddimesinde İbn Meserre'nin ismi zikredilerek kendisine nispet edilen bir yazma eser daha mevcuttur. Kütahya Vahit Paşa İl Halk Kütüphanesi Yazma Eserler Bölümü, 349 demirbaş numarasıyla kayıtlı bulunan El-Munteka Min Kelamı Ehli't-Tuka adlı yazma eserin müstensihi, eserin mukaddimesinde bu eserin eş-Şeyh el-imam el-arif el-alim el-amil er-rabbanî Ahmed bin Meserre Ebi Abdillah el-Kurtubi'ye ait olduğunu ifade etmektedir. Müstensih aslında kaynaklarda, XII. Yüzyılda yaşamış olan Kurtuba'lı sûfi Ebu Abdillah Muhammed bin Hamis'e (ö. 503/1109-10)⁸¹ ait olan bu eseri, ya yanlışlıkla ya da tahmini olarak ve-

⁸⁰Endülüs'lü Müellif, Hicri VIII. Asır (Yazarı meçhul), *el-Hulel el-Muvaşşeyeh fi Zikri Abbari'l-Merakeşiyeh*, Thk. Süheyl Zekkar- Abdülkadir Zemmame, Darü'r-Reşad el-Hadise, Fas, 1979, s. 80, 81

⁸¹ el-Kadı İyaz, *el-Gunye*, thk. Mahir Zuheyr Cerrar, Darü'l-Garbi'l-İslami, Beyrut, 1982, s. 91, 92, Muhammed bin Hamis Ebu Abdillah es-Sufi eş-Şeyh es-Salih: Endülüs'ün batısından- dir. İşbiliyye'de çok kalmıştır. Kadı İyaz, onu şeyhleri arasında zikreder. Kanaatkar, iyiliksever, ihlâşlı biri olarak bilinir. Bu konuda kendisine ait “*el-Munteka min Kelamı Ehli't-Tuka*” adlı bir

ya bariz bir hata yaparak, Muhammed ismini de Ahmed olarak değiştirmek suretiyle, Ahmed bin Meserre Ebi Abdillah el-Kurtubi'ye isnad etmiştir.

Ülkemizde İbn Meserre hakkında yapılan çok az sayıdaki çalışmalarda, İbn Meserre'nin düşüncelerinin hata ile bu esere dayandırıldığını görüyoruz. Bu çalışmalardan bir tanesi de, "İbn Meserre'nin Tasavvufi Düşünce Tarihindeki Yeri ve el-Muntakâ Min Kelâmı Ehli't-Tukâ Adlı Eseri" adında, Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde 1998'de Mehmet Necmettin Bardakçı tarafından hazırlanmış olan doktora tezidir.⁸² Bu tez daha sonra "el-Münteka" (Müttakilerin Yolu) ismiyle 1999 yılında yayımlanmıştır.⁸³ Ne yazık ki yapılan araştırmalara ve bu konuda mevcut kaynaklara baktığımızda müstensihin hata ile İbn Meserre'nin eseri olarak gösterdiği "El-Munteka Min Kelamı Ehli't-Tuka" adında bir eserin olmadığını görüyoruz. Kaynakların hiçbirinde İbn Meserre'nin böyle bir eserin var olduğuna dair herhangi bir bilgi, delil, ipucu veya işaret mevcut değildir. Ancak bu kitabın Ebu Abdillah Muhammed bin Hamis'e ait olduğunu kanıtlayan bilgiler mevcuttur. İfade etmek gerekir ki akademik çalışmalarda bir eserin bir yazara ait olduğunun ispatı ne kadar önemli ise, herhangi bir eserin bir yazara ait olmadığını kanıtlanması da o derece önemlidir. Biz yaptığımız araştırmada bu eserin İbn Meserre'ye ait olmadığını kanıtlamış bulunmaktayız.

İslam dünyasında ve İspanya'da yapılan araştırmalara baktığımız zaman, bu eserin İbn Meserre'ye ait olduğuna ait ne eski, ne de yeni kaynaklarda hiçbir işaret yokken, aksine, bu eserin Muhammed bin Hamis Ebu Abdullah'a ait olduğuna dair bilgiler mevcuttur. Kadı İyad el-Gunye adlı eserinde, Ebu Abdillah Muhammed bin Hamis'in "el-Munteka min Kelamı Ehli't-Tuka" isminde bir eserin olduğunu, bu kitabın bir kısmını ken-

kitabı vardır. Kadı İyad, bir kısmını ondan dinlediğini ifade etmiştir. Haris el-Muhasibi'nin kitapları hakkında bilgi sahibi olup onlardan konuştuğu da belirtilmektedir. Bkz. el-Kadı İyad, age., s. 91, 92, Muhammed bin Hamis ve eseri "*el-Münteka min Kelamı Ehli't-Tuka*" için bkz. İbn el-Abbar, *et-Tekmile li Kitab es-Sıla* thk. Abdüsselam el-Merraş, Darü'l-fıkr, Beyrut, 1995, 1. cilt, s. 345, 346 (1226)

⁸² Bardakçı, Mehmet Necmettin, Ebu Abdillah Muhammed İbn Meserre'nin Tasavvufi Düşünce Tarihindeki Yeri ve El-Münteka Min Kelamı Ehli't-Tuka Adlı Eseri, Yayınlanmış Doktora tezi, İsparta, 1998

⁸³ Bkz. Bardakçı, Mehmet Necmettin, "el-Münteka" (Müttakilerin Yolu), İnsan Yay. İstanbul, 1999

disinden dinlediğini ve onunla oturup çok sohbet ettiğini ifade ederken,⁸⁴ İbn Hayr (ö. 575/1179) da, “Fehrese” adlı eserinde “Kitab el-Munteka min Kelamı Ehli't-Tuka”nın eş-şeyh, ez-zahid Ebu Abdullah Muhammed bin Said bin Hamîs el-Yaburî'nin teliflerinden olduğunu, Kadı İyâz'ın bu kitabın bir bölümünü müellifi Ebi Abdillâh Muhammed bin Hamis'ten dinlediğini ifade etmektedir.⁸⁵

İspanyol araştırmacı Pilar Garrido Clemente, bu konuda yazmış olduğu makalede, İbn Meserre ile ilgili İspanya'da yapılan araştırmalarda kendisine nispet edilen böyle bir eserin olmadığını, bu eserin Muhammed bin Hamîs Ebu Abdullah Endelusi'ye ait olduğunu ifade etmektedir.⁸⁶

İbn Meserre hakkında yazılan ancak daha sonra Muhammed bin Hamis Ebu Abdullah'a ait olduğu düşünülen bu eserle ilgili araştırma, daha sonra 2010 yılında Pilar Garrido Clemente ve Mehmet Necmettin Bardakçı tarafından İspanya Cáceres Extremadura Üniversitesinde “İbn Jamis de Evora, Kitab al-Garîb al-Muntaqâ min Kalamî Ahl al-Tuqâ” adıyla yayımlanmıştır.⁸⁷

Bu çalışmadan sonra ülkemizde, İbn Meserre hakkında yazılmış olan makalelerde de aynı hatanın devam ettiğini görüyoruz. Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden Muharrem Akoğlu'nun “Endülüs'lü Sûfî Muhammed

⁸⁴el-Kadı İyaz, el-Gunye, Thk. Mahir Zuheyr Cerrar, Darü'l-Garbi'l-İslami, Beyrut, 1982, S. 91, 92, Muhammed bin Hamis ve eseri “*el-Münteka min Kelamî Ehli't-Tüka*” için bkz.İbn el-Abbar, age., 1. s. 345, 346 (1226), bkz.el-Kadı İyaz, age., s.91, 92, Muhammed bin Hamis Ebu Abdillâh es-Sufî eş-Şeyh es-Salih (ö. 503/1109-10): Endülüs'ün batısındandır. İşbiliyye'de çok kalmıştır. Kadı İyad, onu şeyhleri arasında zikreder. Kanaatkar, iyiliksever, ihlâşlı biri olarak bilinir. Bu konuda kendisine ait “*el-Münteka min Kelamî Ehli't-Tüka*” adlı bir kitabı vardır. Kadı İyad, bir kısmını ondan dinlediğini ifade etmiştir. Haris el-Muhasibi'nin kitapları hakkında bilgi sahibi olup onlardan konuştuğu da belirtilmektedir. Bkz.el-Kadı İyaz, age., s. 91, 92, ayrıca bkz.İbn el-Abbar, age., 1. cilt, s. 345, 346 (1226)

⁸⁵İbn Hayr, Ebubekir Muhammed bin Hayr bin Ömer bin Halife el-Emevi el-İşbili, *Febrestu İbn Hayr el-İşbili*, nşr. Muhammed ali Beydun, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1998, s. 269 (727)

⁸⁶Clemente, Garrido Pilar, Sobre El Kitab Al-Garib Al-Mutaqa Min Kalam Ahk Al-Tuqa De İbn Jamis De Evora, Atribuido A İbn Masarra, Al-Qantara, XXX 2, Julio-Diciembre de 2009, s. 467-490, bkz. Bardakçı, Mehmet Necmettin, Muhammad Ibn Hamis and His Treatise Al-Muntaqâ Min Kalamî Ahl Al-Tuqâ (Muhammed İbn Hamis ve “*el-Müntekâ min Kelâmî Ehli't-Tükâ*” Adlı Risalesi), Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 24, 2010, S. 1-2

⁸⁷Bkz.Clemente, Pilar Garrido- Bardakçı Mehmet Necmettin, *Kitab al-Garib al-Muntaqa min Kalam abl al-Tuqa ('El lenguaje de los sufies')*, Unversidad De Extremadura, 2010

bin Meserre'nin Mu'tezile'ye Nispeti meselesi" isimli makalesinde, aynı hatayı tekrar ederek, İbn Meserre'nin düşüncelerini bu esere dayandırmıştır.⁸⁸

Burada önemli bir hususu ifade etmek isteriz ki, İbn Meserre hakkında yapmış olduğumuz kapsamlı araştırma neticesinde, kendisine hata ile nispet edilip, tek nüsha olduğu iddia edilen bu eserin İbn Meserre'ye ait olmadığına en önemli kanıtı, bu yazma eserin tek nüsha değil de ikinci bir yazma nüshasının varlığıdır. Tespit ettiğimiz ve müellifi Muhammed bin Hamis Ebu Abdullah olarak yazılan bu yazma eserin ikinci nüshası, İran'ın Kum kentindeki Ayetullah Marashi Necefi Kütüphanesinde 1424 demirbaş numarasıyla bulunmaktadır. Kitabın yazma tarihi Hicri 29 Receb 709 tarihidir. Kitap isim olarak, "el-Ğarib el-Müntaka min Kelamı Ehli't-Tuka" olarak kaydedilmiştir. Müstensih, Ahmed bin Hüseyin bin Ali el-Nebravi el-Hanefi'dir. Kitabın dili Arapça ve 208 sayfadan oluşmaktadır. Kitabın tanıtımında verilen başlangıç ve sonuç cümlelerini, İbn Meserre'ye yanlışlıkla nispet edilen Kütahya Vahit Paşa İl Halk Kütüphanesi Yazma Eserler Bölümündeki eserle karşılaştırma imkanı bulduk. Yaptığımız karşılaştırmada bu iki eserin aynı şahsa, yani Ebu Abdullah Muhammed bin Hamis el-Yaburi el-Kurtubi'ye (ö. 503/1109-10) ait olduğunu tespit ettik. Böylece bu eserin Ebu Abdullah Muhammed bin Hamis'e ait olduğu, İbn Meserre'nin böyle bir eserinin olmadığı kesinlik kazanmaktadır.⁸⁹

Palacios'a göre, İbn Meserre hayatta iken eserlerinin yakıldığı yönünde herhangi bir pozitif delil söz konusu değildir. Bu konudaki emirden bahseden tarihçiler yakılma olayı esnasında İbn Meserre'nin hayatta olduğunu ifade etmemektedirler.⁹⁰ İbn Meserre'nin ölümünden önce eserlerine el konulup yakılması çok net değilse de, ölümünden yaklaşık yirmi yıl sonra, eserlerinin yakılması meselesi, İbn Hayyan'ın bize vermiş olduğu resmi halifelik belgesiyle sabit olmuştur.⁹¹

⁸⁸Akoğlu, Muharrem, "Endülüslü Sufi Muhammed b. Meserre'nin Mu'tezile'ye Nispeti Meselesi," Bilimname IX, 2005/3, 55-73

⁸⁹Ebu Abdullah Muhammed bin Hamis el-Yaburi el-Kurtubi ve el-Munteka min Kelami Ehli't-Tuka adlı eseri için bkz. çevrimiçi, <http://www.aghabozorg.ir/showbookdetail.aspx?bookid=162030>

⁹⁰Palacios, Miguel Asin, age., s. 41, bkz. el-Humeydi, *Cezvetül- Muktebes fi Zikri Vulati'l-Endülüslü*, Ed-Daru'l-Misriyye, 1966, s. 63 (83)

⁹¹İbn Hayyan'dan Naklen el-Feyyumî, Muhammed İbrahim, a.g.e. s. 160, 161, ayrıca bkz. Ad-

En-Nubahî, felsefi düşünceye verilen cezadan bahsetmektedir. Malaki'ye göre Kadı Muhammed bin Yabka bin Züreb'in (317/929-381/992) yaptığı şeylerden bir tanesi, İbn Meserre el-Cebeli'nin mezhebine tabi olanların çoğunu h. 350 yılında tövbe ettirmesi, yanlarında bulunan kitaplarını ve evraklarını yaktırmasıdır.⁹²

Bu hukuki ve resmi belgelere bakıldığı zaman, felsefi düşüncenin ve filozofların ne tür bir baskı ve cezalandırmayla karşılaştıkları daha iyi anlaşılacaktır. İbn Meserre ve takipçilerinin bu tür emirnamelerle takibat altına alındığını ve ellerindeki bütün kitaplarının toplatılarak yakıldığını görüyoruz. İbn Meserre'nin eserlerinin çoğunun günümüze kadar ulaşmamasının bir nedeni de, bu sindirme ve caydırma politikası ile birlikte, karşılaşılan baskı ve cezalandırılma korkusu olsa gerektir.

SONUÇ

İbn Meserre hakkında yapılmış olan çalışmalarda, düşüncesiyle ilgili olarak düzenli bir bilgi olmadığı gibi, eserleriyle ilgili olarak da düzenli ve doğru bir bilgi mevcut değildir. Bu konuda yapılan araştırmalarda ya eserlerine ulaşılmadığı ya da ulaşıldığı halde eserlerinden yararlanılmadığı veya kendisine ait olmayıp yanlışlıkla nispet edilen kaynaklara dayanarak düşüncesinin temellendirilmeye çalışıldığını görüyoruz. Bunun nedeni İbn Meserre hakkında kapsamlı bir araştırmanın yapılmamış olmasıdır.

İbn Meserre'nin çok az organize olmuş düşünceleri, tabakat kitaplarına yayılmış durumdadır. Bunun dışında onun felsefesini elimizdeki tahkik edilmiş iki eseri olan “Risâletü'l-İ'tibâr” (Kitab et-Tebşıra) ve “Risale-tü Havass el-Huruf ve Hakaikiha ve Usuliha” adlı eserlerinden öğreniyoruz. Bu iki eser, İbn Meserre'nin felsefesi hakkında bize önemli derecede fikir vermektedir. Bu eserlerin dışında Kitab et-Tebyin, “Kitabu Tevhidi'l-Mukinin,” “Muhtasarü Mudavvana el-Malikiyye (Maliki Fıkhının Özeti ile İlgili Eseri)” ile “İbn Meserre'nin İsmi Belirtilmeyen Te'lifi” olmak üzere toplam altı eserinden sözedebiliriz. Bunların dışında da elbette İbn

das, Claude, *Andalusi Mysticism and the Rise of İbn Arabi, The Legacy of Muslim Spain*, Ed. Salma Khadra Jayyusi, Leiden, E.J. Brill, 1992, s. 914, bkz. Dane, Kirstin Sabrina, age., s. 58
⁹² en-Nubahî, *Tarihu Kudati'l-Endülüs*, Darü'l-Afaki'l-Cedide, Beyrut, 1983, s. 201

Meserre'nin yazmış olduğu eserlerinden sözedilebilir. Ancak kaynaklarda isim ve sayı olarak tespit edilenler bunlardan ibarettir.

İbn Meserre'nin bu eserlerinden başka Kütahya Vahit Paşa İl Halk Kütüphanesinde müstensihin hatası sonucu kendisine nispet edilen “el-Münteka min Kelamı Ehli't-Tuka” isminde bir yazma eser de mevcuttur. Bu eser aslında Ebu Abdullah Muhammed bin Hamis el Yaburi el-Kurtubi adındaki onikinci yüzyılda yaşamış olan sûfi şahsiyete aittir. Bu yazma nüshanın ikinci bir nüshası da İran'ın Kum kentindeki Ayetullah Marashi Necfi Kütüphanesinde 1424 demirbaş numarasıyla bulunmaktadır.

KAYNAKÇA

İBN MESERRE'NİN ESERLERİ

- İBN MESERRE, *Risaletü Havass el-Huruf ve Hakaikuba ve Usuluba*, Tahkik: Muhammed Kemâl İbrâhîm Cafer, Min Kadaya el-Fikri'l-İslami Dirase ve Nusus içinde, Mektebetü Darü'l-Ulum, Kahire, 1978.
- _____, *Risaletül- İ'tibar (Kitabu't-Tebşıra)*, Tahkik: Muhammed Kemâl İbrâhîm Cafer, Fi'l- Felsefeti'l-İslamiyye İçinde, Mektebetü'l- Fellah, Kuveyt 1986.

DİĞER KAYNAKLAR

- AKOĞLU, Muharrem, “Endülüslü Sufi Muhammed b. Meserre'nin Mu'tezile'ye Nispeti Meselesi”, *Bilimname IX*, 2005/3.
- ATİYEYEH, George N., “İbn Masarra Muhammad İbn 'Abdallah (883-931)”, *Routledge Encyclopedia Of Philosophy*, London, Vol. IV, 1998 .
- BARDAKÇI, Mehmet Necmettin, “Muhammad Ibn Hamis and His Treatise Al-Muntaqâ Min Kalami Ahl Al-Tuqâ (Muhammed İbn Hamis ve “el-Muntekâ min Kelâmi Ehli't-Tukâ” Adlı Risalesi)”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 24, 2010.
- EL-BEYLİ, Muhammed, *Berekat ez-Zühbad ve'l-Mütasavvıfa fi Biladil-Mağrib ve'l-Endülüslü Hatta'l- Karni'l- Hamis el-Hicri*, Darü'n-Nehde el-Arabiyye, Matbaatü Camiatü'l-Kahire, Kahire, 1993.
- BOZYİĞİT, Ahmet, *İbn Meserre ve Felsefesi*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2015.
- BROCKELMANN, Carl, *Tarihü'l-Edebi'l Arabi*, (GAL), Terc. Abdülhalim en-Neccar, Darü'l-Maarif, 1119.

- CAFER, Muhammed Kemâl İbrâhîm, “Min Müellefatı İbn Meserre el-Mefkude”, *Mecelletu Külliyyeti't-Terbiyye*, Trablus, III. c. 1972.
- CAFER, Muhammed Kemâl İbrâhîm, *Teemmülat fi'l-Fikri'l-İslâmî*, Dârü'l-Ulum, Kahire, 1980.
- CAFER, Muhammed Kemâl İbrâhîm, *Fi'l-felsefeti'l-İslâmiyye Dirase ve Nusus*, Mektebetü'l-Fellah, Kuveyt, 1986.
- CLEMENTE, Pilar Garrido, “Era İbn Masarra De Cordoba Un filosofo”, *Anaquel De Estudios Arabes*, Madrid, Vol. 21, 2010.
- CLEMENTE, Pilar, Garrido, “Edición Crítica Del K. Jawäss Al-Huruf De Ibn Masarra”, *Biblid*, 1133-8571, 14, 2007, Clemente, Pilar, Garrido, “Edición Crítica De La Risalat Al-İ'tibar De İbn Masarra De Cordoba”, *Meab, Sección Árabe-Islam*, 56, 2007.
- CLEMENTE, Garrido Pilar, “The Science of Letters İn İbn Masarra, Unified Word, Unified World”, *Journal of The Muhyiddin İbn Arabi Society*, V, 47, Oxford, 2000.
- CLEMENTE, Garrido Pilar, “Sobre El Kitab Al-Garib Al-Mutaqa Min Kalam Ahk Al-Tuqa De İbn Jamis De Evora, Atribuido A İbn Masarra”, *Al-Qantara*, XXX 2, Julio-Diciembre de 2009.
- CLEMENTE, Pilar Garrido- Bardakçı Mehmet Necmettin, *Kitab al-Garib al-Muntaqa min Kalam abl al-Tuqa ('El lenguaje de los sūfies')*, Universidad De Extremadura, 2010.
- EBSTEİN, Micheal And SVİRİ, Sara, “The So-Colled Risalat Al-Huruf (Epistle On Letters) Ascribed To Sahl Al-Tüsteri And Letter Mysticism İn Al-Andalus”, *Journal Asiatique*, 2011.
- EBU ABDULLAH MUHAMMED BİN HAMİS, *el-Yaburi el-Kurtubi, el-Ġarib el-Münteka min Kelami Ebli't-Tuka*, (Çevrimiçi) <http://www.aghabozorg.ir/showbookdetail.aspx?bookid=162030>.
- EBU REYYAN, Muhammed Ali, *Usulül-Felsefeti'l-İşrakiyye, İnde Şihabeddin es-Sühreverdi*, Mektebetü'l-Anglo, Kahire, 1959.
- ELUZAD, Muhammed, “el-Melamihu'l-Amme li Şahsiyeti İbn Meserre ve Arâhi”, *Mecelletü Külliyyeti'l-Adab ve'l-Ulumi'l İnsaniyye bi Fas, Camiatü Seydi Muhammed bin Abdullah*, Fas, 6. Sayı, 1982-1983.
- ENDÜLÜSLÜ MÜELLİF, Hicri VIII. Asır (Yazarı meçhul), *el-Hulel el-*

- Muvaşşeyeh fi Zikri Abbari'l-Merakeşiyeh*, thk. Süheyl Zekkar-Abdülkadir Zemmane, Darü'r-Reşad el-Hadise, Fas, 1979.
- FARABİ, *Kitabu'l-Huruf*, çev. Ömer Türker, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2008.
- GOODMAN, Lenn E., *İslam Felsefesi Tarihi*, Ed. Nasr, Seyyid Hüseyin- Leaman, Oliver, Çev. Şamil Öçal – Hasan Tuncay Başoğlu, Açılım Kitap, İst. 2011.
- EL-HUMEYDİ, *Cezvetül-Muktebes fi Zikri Vulati'l-Endülüs*, Ed-Darü'l-Mısıriyye, 1966.
- EL-HUŞENİ, *Ebi Abdillab Muhammed bin Haris bin Esed el-Kayravani el-Endelusi, Abbaru'l-Fukaba ve'l-Muhaddisin*, Thk. Maria Luisa Abela- Louis Molina, El-Mecclisu'l-A'la, Madrid, 1992.
- EL-İDRİSİ, Muhammed el-Adluni, *Tasavvufül-Garbi'l-İslami el-Merbaletül-İbtidaiyye Fi Tekevuni't-Tasavvufi bi'l-Garbi'l-İslami İbn Meserre ve Medresetubu*, Darü's-Sakafe, Matbaatü'n-Neccah el-Cedide-ed-Darü'l-Beyda, 2000.
- İBN ARABİ, *Futubat el-Mekkiyye*, Tashih. Ahmed Şemseddin, Darü'l-Ulum, Beyrut, 1999.
- _____, *Resailü İbn Arabi, Risaletül-mim ve'l-Vav ve'n-Nun*, Thk. Muhammed Abdülkerim en-Nemri- Muhammed Ali Beydun, Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 2001.
- İBN EL-ABBAR, *Kitab Et-Tekmile Li Kitab Es-Sıla*, Thk. Abdüsselam el-Merraş, Darü'l-Fikr, Beyrut, 1995.
- İBN EL-FARAZİ, Tarihu'l-Ulemai Ve'r-Ruvati Li'l-İlmi Bi'l-Endelüs, Matbaatül-Hanç, Kahire, 1988*
- İBN HAKAN, *Matmahu'l-Enfus ve Masrabu't-Teennüs fi Mülahi Ehli'l-Endelus*, Thk. Muhammed Ali Şevabike, Darü Ammar, Beyrut, 1983.
- İBN HAYR, *Fehrestu İbn Hayr el-İşbili, nşr. Muhammed ali Beydun*, Darü'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1998.
- İBN EL-KİFTİ, *Kitabu İhbari'l-Ulema bi Abbari'l-Hukema*, Matbaatü's-Saade, el-Kahire, 1326.
- İBN RÜŞD, *Faslu'l-Makal fi Takriri Ma Beyne's-Şeriatı ve'l-Hikmeti mine'l-İttisal Tablil*. Muhammed Abid el-Cabiri, Darü'l-Beyda, Beyrut, 1997.
- _____, *Faslu'l-Makal, Felsefe-Din İlişkisi* (Arapça Ashıyla), Çev. Bekir Karlığa, İşaret Yay. İstanbul, 1992.
- İBN TUFEYL, *Hayy bin Yakzan*, Tahkik. Ahmed Emin, Takdim Hasan Hanefi, Vezaretu's-Sekafe, Katar, 2014.

- İHVAN-I SAFA, *Resailu İhvani's-Safa ve Hulami'l-Vefa*, Daru Sadır, Beyrut, 4 cilt, 1377/1957, III. c. s. 336.
- EL-KADI IYAZ, *el-Gunye*, thk. Mahir Zuheyr Cerrar, Darü'l-Garbi'l-İslami, Beyrut, 1982.
- KENNY, J., *Ibn Masarra: His Risālat al-I'tibār*, Orita, 34, 2002.
- MASSIGNON, Luis, *Recueil De Textes Inédits Concernant L'Histoire De La Mystique En Pays De'İslam*, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, Paris 1929.
- MEDKUR, İbrahim, *Fi'l-Felsefeti'l-İslamiyye Menbec ve Tatbikuh*, Darü'l-Mearif, Kahire, 1976.
- EN-NUBAHİ, *Taribu Kudati'l-Endülüs*, Darü'l-Afaki'l-Cedide, Beyrut, 1983.
- PALACIOS, Miguel Asin, *The Mystical Philosophy of İbn Masarra and His Followers*, Transl. by Elmer H. Douglas and Howard W. Yoder, Leiden, E.J. Brill, 1978.
- PALENCIA, Angel Gonzalez, *A Historia de la Literatura Arabigo – Espanola*, (*Taribu'l-Fikri'l-Endelusi*), İspanyolca Aslından Arapça'ya çev. Hüseyin Mu'nis, Mektebetü's-Sekafeti'd-Diniyye, Madrid, 1945.
- ES-SAALİBİ, *El-Ulumu'l-Fahire fi'n-Nazari fi Ulumi'l-Ahire*, Kahire, 1317.
- SEHL-EL TÜSTERİ, *Risaletü'l-Huruf*, Thk. Muhammed Kemâl İbrâhîm Cafer, *Mine't-Turasi's-Süfi Sehl Bin Abdillâh el-Tüsteri*, İçinde Darü'l-Mearif, Kahire, 1974.
- SEZGİN, Fuat, *Taribu't-Turasi'l-Arabi*, Arapça'ya terc. Mahmut Fehmi Hucazi, İdaretü's-Sekafeti ve'n-Neşr, 1991.
- STROUMSA, Sarah, and SVİRİ, Sara, "The beginnings of mystical philosophy in al-Andalus: Ibn Masarra and his Epistle on contemplation", *The Institute of Asian and African Studies The Max Schloessinger Memorial Foundation Of print from Jerusalem Studies In Arabic And Islam Jsai 36 (2009)*
- ŞEMSEDDİN EL-KURTUBİ, *et-Tezkira fi Ahvali'l-Mevta ve'l-Ahira*, Darü'l-Fikr, trhsz.
- TORNERO, Emilio, "Noticia Sobre La Publicacion De Obras Inéditas De İbn Masarra", *Al-Qantara*, c. XIV/1, Madrid, 1993.
- URVOY, Dominique, "Sur Les Debuts De La Pensee Speculative En Andalus," *Melanges De L'Universite Saint-Joseph*, Tome L. Vol. II. Beyrut, 1984.
- UWAİDA, Kamil Muhammed Muhammed, *İbn Masarra, Muhammed İbn Abdullâh İbn Masarra İbn Nacih el-Kurtubi, el-Feylesuf ez-Zahid*, Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1993.

